

A XIONGNU BIRODALOM ELSŐ VÁLSÁGA

BALOGH MÁTYÁS

KIVONAT: Kr. e. 50 körül, másfél évszázados fennállás után a Xiongnu Birodalom először szembesült súlyos válsággal. A válság a birodalmon belüli belső megosztottságból és a shanyu helyzete körüli hatalmi harcokból fakadt. Huhanye shanyu, aki vereséget szenvedett ezekben a harcokban, lett az első nomád uralkodó – bár csak a hsziangnu egy része felett gyakorolt hatalmat –, aki fontolóra vette a Kínának való behódolás lehetőségét. A kérdést vitára bocsátotta követői között, és végül meg is történt. Tanulmányomban ennek a beadványnak a hátterét és a kapcsolódó kínai forrásokból származó jelentéseket elemzem. Továbbá feltárom, hogyan alapozta meg ez a történelmi esemény a sztyeppei csoportok későbbi megtelepedését Kína határain belül.

KULCSSZAVAK: Huhanye shanyu, nomád uralkodók, hatalmi harc, Kínának való behódolás, belső megosztottság, kínai udvar, steppei politika, politikai válság, határ menti letelepedés

Mátyás Balogh The First Crisis of the Xiongnu Empire

ABSTRACT: Around 50 BCE, after one and a half centuries of existence, the Xiongnu Empire faced a severe crisis for the first time. The crisis stemmed from internal divisions within the empire and power struggles over the position of the shanyu. Huhanye shanyu, who was defeated in these struggles, became the first nomadic ruler—though only exercising authority over a portion of the Xiongnu—who considered the possibility of submitting to China. He put the question up for debate among his followers, and ultimately submission took place. In my study, I analyze the background of this submission and the

related reports from Chinese sources. Furthermore, I explore how this historical event laid the foundation for the later settlement of steppe groups within China's borders.

KEY WORDS: Huhanye shanyu, Nomadic rulers, Power struggle, Submission to China, Internal division, Chinese court, Steppe politics, political crisis, Border settlement

---

A kínai források szerepe a *xiongnu*–kínai kapcsolatok rekonstruálásában

A *xiongnu*–kínai kapcsolatok történetének legfontosabb forrásai a Han-kor történetét feldolgozó krónikák, mindenekelőtt a *Történeti feljegyzések* (*Shiji*, a továbbiakban SJ), a *Han-dinasztia története* (*Hanshu* – HS), valamint a *Kései Han-dinasztia története* (*Hou Hanshu* – HHS). E művek nem csupán a kifejezetten a *xiongnukkal* foglalkozó fejezeteikben (SJ 110, HS 94, HHS 89), hanem az uralkodók, hivatalnokok és más jelentős személyek életrajzait tárgyaló szakaszaikban, illetve kisebb jelentőségű írásaikban is értékes információkat közölnek. Noha ezek a feljegyzések gyakran tömör stílusban íródtak, fontos, egymást kiegészítő részletekkel gazdagítják a történeti rekonstrukciót. Ugyanakkor nem ritkán ellentmondanak egymásnak, és különféle irányú elfogultságokat tükröznek. Értelmezésük során szem előtt kell tartanunk, hogy e tudósítások a korabeli dinasztikus elit érdekei mentén keletkeztek, és így a szerzők a *xiongnu* nép – amelyet gyakran ellenséges idegenként ábrázoltak – belső folyamatait és politikai változásait is ezen érdekek tükrében jelenítették meg. Mivel a témára vonatkozóan más, nem kínai írott források nem állnak rendelkezésünkre, a kínai krónikák által nem említett vagy szándékosan elhallgatott eseményekre csupán a „sorok között olvasva” következtethetünk.

Előzmények

A *xiongnuk* a Kr. e. 200-as évek végén, Kína északi határvidékén, az Ordosz és a Yin-hegység környékén berendezkedve hoznak létre egy Kína javaiból hosszú időn keresztül sikeresen profitáló nomád birodalmat Maodun *shanyu* vezetésével.¹ A *Xiongnu* Birodalom első virágkora egybeesik a kínai Han-dinasztia (Kr. e. 206. – Kr. u. 220.) hatalmának megszilárdulásával. A *xiongnu* – kínai kapcsolatok alapját, az ún. *heqin*-megállapodás jelentette, minek értelmében a *xiongnuk* meghatározott mennyiségű kínai anyagi és emberi javak, diplomáciai engedmények, ceremóniális gesztusok ellenében ígéretet tettek arra, hogy betöréseikkel nem háborgatják Kína határait.² A megállapodás megkötését követő mintegy hatvan évben azonban Kína számos alkalommal arra kényszerült, hogy a *xiongnukat* illető juttatásokat a béke reményében újra tárgyalja és ezek mennyiségét növelje. A kínai udvar végül Wu-császár (Kr. e. 141-87) uralma alatt dönt úgy, hogy megkísérel végleg leszámolni a *xiongnukkal*, akik addigra már nemcsak a Kínától északra elterülő steppevidéket foglalták el, de megszerzték a Kanszu-folyosót (*Hexi zoulang*) és az attól nyugatra elterülő, a kínai forrásokban „Nyugati területeknek” (*Xiyu*) nevezett, városállamokkal és félnomád népekkel benépesített régió feletti ellenőrzést is. Wu-császár nagy, *xiongnuk* elleni hadjáratsorozata Kr. e. 127-ben veszi kezdetét, és a Nyugati területeken nomadizáló *wusunok* és más egyéb steppei népek segítségével Kr. e. 119-re kis híján romba döntik a *Xiongnu* Birodalmat. Ezekkel a hadjáratokkal a kí-

1 A *shanyu*, más szintén gyakori olvasatban *chanyu*, magyarosan ejtve leginkább *sanjü*, a *xiongnu* uralkodó titulusa.

2 A *xiongnuk* és a Han-dinasztia között első alkalommal 198-ban jön létre a két fél kapcsolatát hosszú időre meghatározó megállapodás, a *heqin* egyezmény, melynek értelmében a *shanyu* ígéretet tesz a betörések mellőzésére. A *heqin* szó a „béke” jelentésű *he* és a „rokon-ság” jelentésű *qin* összetétele. Az egyezmény neve arra utal, hogy a *shanyu* a Han-udvartól kínai hercegnőt kap feleségül, és így a kínai császár rokonává válik, s ez a rokonság hivatott szavatolni a békét a két fél között. A békéért cserébe a kínaiak, a hercegnőn kívül évente meghatározott mennyiségű aranyat, selymet, bort, gabonát és egyéb kínai javakat küldenek a *shanyunak*. Továbbá, az egyezmény értelmében a kínai császár és a *shanyu* fivéreikhez hasonlóan, egyenrangú diplomáciai felek lesznek.

naiak egy jó időre megszabadulnak a hunok fenyegetésétől, és sikerül elvágniuk őket lehetséges szövetségeiktől mind keleten, mind nyugaton.³ A kínai források ezzel kapcsolatban úgy fogalmazznak, hogy a kínaiaknak sikerült levágniuk a *Xiongnu Birodalom* „jobb és bal karját”.⁴ A Kanszu-folyosó elfoglalásával a Han-dinasztia számára megnyílik az út a nyugati területek felé és a lehetőség is, hogy ennek a fontos katonai, politikai és gazdasági bázisnak az ellenőrzését elragadják a *xiongnuktól*.

A 120-as évek nagy hadjáratai óta eltelt fél évszázad során a *xiongnuk* teljes mértékben elvesztették régi bázisterületüket, az Ordoszt és az attól északra magasodó Yin-hegység vidékét, valamint későbbi szerzeményüket, a Kanszu-folyosót. Kr. e. 71-ben a Han-dinasztia és a *wusunok* egyesült offenzívája kiveri a *xiongnukat* a Nyugati területek nagy részéről.⁵ A kínai-*wusun* a győzelem hírére a *xiongnuk* korábbi vazallusai, északról a *dinglingek*, keletről pedig a *wuhuanok* kezdik el támadni a *xiongnukat*.⁶ Huyandi *shanyu* (Kr. e. 85–68) ellentámadása a *wusunok* ellen kudarccal végződik.

A külső problémák természetesen nem maradtak hatás nélkül a belső viszonyokra sem. Di Cosmo szerint a válság jelei már a Kr. e. 114–60-ig terjedő időszakban megmutatkoztak abban, hogy ez alatt a viszonylag rövid idő alatt hét *shanyu* is váltotta egymást. A korszak problémáira jól rávilágít Huyandi *shanyu* trónra lépése nyomán kialakuló széthúzás; néhány magas rangú *xiongnu* uraság a *wusunok* bevonásával puccsot szervez a *shanyu* megdöntésére, igaz, sikertelenül.⁷ A *wusunoktól* elszenvedett vereséget és Huyandi nem sokkal későbbi halálát követően, Kr. e. 67-ben, a jelentős, ekkor még *xiongnu* ellenőrzés alatt álló városállam, Jushi királya fellázad, Jushi pedig hamar a kínaiak

3 Lin 2007, 58–60. A három hadjárat leírását lásd még Di Cosmo 2004; Gumilev 1998, 112–118., 236–224., SJ 110.; HS 94a.

4 A kifejezés kínaiul: *duan xiongnu youbi* „levágni a *xiongnuk* jobb karját”, illetve: *duan xiongnu zuobi* levágni a *xiongnuk* bal karját”. Ezek a HS 96b („A Nyugati Területek: Fergána”), HS 73 („Wei Xian életrajza”), illetve a QHJ 15 („Xiaowu császár feljegyzései”) forrásokban találhatók.

5 HS 94a, Lin 1986, 63–64.

6 HS 94a, Crespinigny 1984, 186. A korszak steppei népeiről bővebben: Pulleyblank 1999; Golden 2011.

7 Di Cosmo 2004, 225.; HS 94a.

kezére kerül.⁸ A *xiongnuk* ugyan tesznek egy próbát a visszafoglalására, de az kudarcba fullad.⁹ Lin Gan (1906–2017) a *xiongnuk* és egyéb régi belső-ázsiai népek neves kínai kutatója szerint, a harcok következtében a *xiongnuk* Mao-dun alatti 300 000 fős hadereje megközelítőleg a felére csökken, majd a Kr. e. 71-es vereség csak tovább növeli veszteségeiket. Ezen felül a vereségek értékes legelőterületek elvesztésével is járnak, a *xiongnuk* kénytelenek visszahúzódni a zordabb északi területeikre, ami újabb nehézséget jelent állattartó gazdaságukra nézve. Kr. e. 68-ban (éppen Huyandi halála idején) nagy éhínség tetézi a *xiongnuk* nélkülözéseit, az emberek és jószágok 60–70%-a elpusztul. Az egykor rettegett *xiongnuk* megmaradt területén egzisztenciális válság bontakozik ki.¹⁰

A trónviszály

Kr. e. 60-ban, uralkodása kilencedik évében meghal Huyandi öccse és utódja, Xulüquanqu *shanyu* (Kr. e. 68–60). Korábbi fő feleségét, Zhuanqut trónra lépése után nem sokkal leváltotta, mivel az titkos viszonyt folytatott, a „jobb oldali bölcs fejedelemmel” (*you xianwang*).¹¹ A *shanyu* halála után Zhuanqu és öccse, Dulongqi puccsot szerveznek, és még mielőtt a *xiongnu* törzsi vezetők megérkeznének a legitim *shanyu*választásra, a „jobb oldali bölcs fejedelmet” Woyanjudi *shanyu* néven trónra emelik. Woyanjudi Wuwei *shanyu* (Kr. e. 114–105 körül) leszármazottja volt. A trónra való igényét erősíthette, hogy a Wuwei-ág élvezett szenioritást. Ugyanis miután Wuwei kiskorú utódja, Er *shanyu* (Kr. e. 105–102) elhunyt, Wuwei öccsei, Xulihu (Kr. e. 102–101) és Qiedihou (Kr. e. 101–96) követték őt a trónon. A z őt követő *shanyuk*, Xulüquanqu is Qiedihou-nak – azaz Wuwei öccsének – leszármazottja volt. Így Woyanjudi trónra emelé-

8 A mai Turpan város környékén, Nyugat-Kínában.

9 Psarras 2004, 43.

10 Lin 2007, 55–57. A *xiongnuk* és Kína kapcsolatának történetét magyarul Csornai Katalin által fordított kínai források alapján a Kr. e. 87-es évig követhetjük: Csornay 2007.

11 A „jobb oldali bölcs fejedelem” (*you xianwang*) és a „bal oldali bölcs fejedelem” (*zuo xianwang*) rangban közvetlenül a *shanyu* alatt helyezkedett el. A trónörökös hagyományosan az utóbbi címet viselte.

sével, a *shanyui* hatalom visszaszáll a Wuwei-ágra.¹² Ezt fő forrásunk, A *Han-dinasztia története* (HS) nem részletezi, mindössze annyit említ, hogy Woyanjudi Wuwei *shanyu* leszármazottja volt. Woyanjudi első dolga, hogy felveszi a kapcsolatot a Han-dinasztiával; egyik öccsét ajándékokkal a kínai udvarba küldi, és megújítja a *heqin*-megállapodást. A HS szerint Woyanjudi már a kezdetektől fogva kegyetlenül bánik ellenlábasaival; megöli mindazokat, akik Xulüquanqu idején fontos pozíciókat töltöttek be, megszabadul Xulüquanqu gyermekeitől és rokonaitól, ugyanakkor magas pozícióhoz juttatja Dulongqit, és saját rokonait. A HS 94a itt megjegyzi, hogy Xulüquanqu fia Jihoushan ilyen körülmények között nem léphetett trónra, ezért apósánál, Wuchanmunál vesz menedéket. Wuchanmu a forrás szerint egy kis, védtelen ország ura volt, ami a *wusunok* területe és Kangju között helyezkedett el.¹³ Mivel korábban Wuchanmu országát gyakran érték külső támadások, ezért néhány ezer embernyi lakosságukkal a *xiongnuk*hoz csatlakoztak. Wuchanmu Hulugu *shanyu* (Kr. e. 96–85) unokaöccsének, egy bizonyos Xianxianchannak a leánytestvérét kapta feleségül. Xianxianchanról érdemes tudnunk, hogy Qiedihou *shanyu* halála után Xianxianchan apja és nagybátyja (Hulugu) megállapodást kötöttek. Ennek értelmében Hulugu kapja a trónt, viszont a „bal oldali bölcs fejedelem” (*zuo xianwang*) címet, mely a *xiongnuk*nál hagyományosan a trónörökös titulusa volt Xianxianchan kapja majd. Így Xianxianchan joggal számíthatott arra is, hogy Hulugu halála után őt illeti a trón. Hulugu azonban megszegve a megállapodást, saját fiát nevezte ki „bal oldali bölcs fejedelemmé”. Xianxianchannak be kellett érnie az alacsonyabb „*rizhu* fejedelem” (*rizhu wang*) titulussal.¹⁴ Xianxianchan ezt illetően később Woyanjudi *shanyu*val is összetűzésbe került, majd úgy döntött, hogy ha a *xiongnuk*nál nem számíthat kedvezőbb pozícióra, akkor behódol a Han-dinasztiának. Kr. e. 59-ben így is tesz. A kínai fővárosba, Chang'anba látogat, ahol a császári udvartól rangot és alattvalókat kap. Mikor Woyanjudi a

12 Barfield 1992, 61.

13 Kangju a Szir-Darja középső szakaszára, a Csü és Talasz folyók vidéké, későbbi forrásokban Szogdia, míg a *wusunok* szállásterülete a mai Xinjiang Ujgur Autonóm Terület északi részére tehető.

14 HS: 70, HS: 94a. Hulugu halála után a trónt fiai, Huyanti, majd Xulüquanqu kapják. A *xiongnu* címekkel és rangokkal kapcsolatban lásd Miller 2014.

történetek miatt ki akarja végeztetni Xianxianchan két öccsét, Wushanmu kéri, hogy ne tegye, de hiába. Az eset után Wuchanmu „lelkében nagy haragot érezve” (*xin hui*) Woyanjudi ellen fordul, és Jihoushan egyik fő támogatója lesz.

Woyanjudi helyzete tovább romlik, mikor egy *wuhuan* betörés miatt a keleti határvidék védelméért felelős „*guxi* fejedelmet” (*guxi wang*) hibáztatja. A „*guxi* fejedelem” Woyanjudi haragjától tartva menekülőre fogja, és csatlakozik Jihoushan támogatóihoz, majd Wuchanmuval és a keleti országrész előkelőivel Jihoushant Huhanye néven, Kr. e. 59-ben trónra emelik.¹⁵ Nem sokkal ezután 40–50 ezres sereggel sikeres rajtaütést indítanak Woyanjudi ellen. Woyanjudi a vereség után öccséhez, a „jobb oldali bölcs fejedelemhez” fordul segítségért, aki azonban ezekkel a szavakkal utasítja vissza őt: „Te nem törödsz az emberekkel, öldöklöd a testvéreket és az előkelőket. Ahol te vagy, mindenki meghal. Ide ne gyere beszennyezni engem!”¹⁶

Woyanjudi e szavak hallatán dühében (*hui*) öngyilkosságot követ el. Dulongqi az eset után a „jobb oldali bölcs fejedelemhez” menekül, míg emberei mind átállnak Huhanye oldalára. Mindez a HS szerint a *shenjue* időszak 4. évében, azaz Kr. e. 58-ban történik. Riválisa halálát követően Huhanye elkezd berendezni udvartartását, leszereli hadseregét és harcosait hazaengedi. A HS érdekes módon, csak ezen a ponton említi először Huhanye bátyját, Hutuwusit. Róla csupán annyit közöl a krónika, hogy a „a nép között élt” (*zai minjianzhe*), és Huhanye trónra lépésekor megkapja a „bal oldali *luli* fejedelem” (*zuo luli wang*) címet. Ez a titulus a „bölcs fejedelem” alatt helyezkedik el.¹⁷ Ezek után Huhanye követeket küld a nyugati országrész előkelő uraihoz, hogy rávegye őket a „jobb oldali bölcs fejedelem” elleni merényletre. A történetekből világosan látszik, hogy az, hogy a „jobb oldali bölcs fejedelem” határozotlan megtagadta bátyjától a segítségnyújtást, nem jelenti azt, hogy Huhanyével való szembenállása bármit is változott volna. Ő és Dulongqi Woyanjudi halála után is a Huhanye-ellenes frakció vezetői. Még ugyanezen év (Kr. e. 58) telén Dulongqi és a „jobb oldali bölcs fejedelem”, a nyugati országrészben, Woyan-

15 Huhanye történetének tömör összefoglalása magyarul: Csornay 2007, 22–23.

16 Függelék: 1. szöveg.

17 Miller 2014, 7.; di Cosmo 2013, 27.

judi egyik unokatestvérét emelik trónra Tuqi *shanyu* néven, majd egy több tízezres hadsereggel megindulnak kelet felé, és nagy vereséget mérnek Huhanye *shanyu* erőire. Huhanye elmenekül a székhelyéről, Tuqi *shanyu* pedig visszatér saját szállásterületére, de az elfoglalt uralkodói székhelyet két fiának az őrizetére bízta. Ezzel azonban még nincs vége a konfliktusok sorozatának, a helyzet következő év őszén (Kr. e. 57) további fordulatokat vesz. Tuqi *shanyu* követői tábora fragmentálódik, és újabb önjelölt *shanyuk* jelennek meg. Ezt Lin Gan azzal magyarázza, hogy Tuqi, Woyanjudihez hasonlóan, szintén kegyetlenkedésre hajlamos uralkodó volt, ezért emberei sorra elpártoltak tőle. A HS ezt ilyen egyértelműen nem írja Tuqiról. Ling Gan Tuqiról alkotott véleménye a HS Woyanjudiról festett negatív képe folytatásának tűnik. Ugyanakkor ezen a ponton érdemes visszaemlékeznünk arra, hogy nem sokkal korábban a „jobb oldali bölcs fejedelem” éppen kegyetlenkedő uralkodói módszereire hivatkozva tagadta meg a segítséget Woyanjuditól, majd emelte trónra Dulongqival közösen Tuqit. A HS a következőképpen vázolja fel a Tuqi táborában kialakult hatalmi válsághelyzetet: Tuqi a Huhanye feletti győzelmét követően felkészül Huhanye várható visszavágásai elleni védekezésre. A keleti határvidék védelmével Xianxianchan bátyját, a „jobb oldali *aojian* fejedelem” (*you aojian wang*) cím viselőjét, és a „*wujie* főparancsnokot” (*wujie duwei*) bízta meg, és ehhez egyenként 20 000 lovas katonát bocsát a rendelkezésükre. Ám időközben az uralkodói elit körében intrika bontakozik ki. Nyugaton, a „*hujie* fejedelem” (*hujie wang*) egy bizonyos Weili *danghu*val¹⁸ szövetkezve azzal rágalmazza meg a „jobb oldali bölcs fejedelmet”, hogy magát szándékozik *shanyunek* megtenni.¹⁹ Tuqi erre kivégezteti a „jobb oldali bölcs fejedelmet” és fiát, de később, mikor megtudja, hogy rászédtek, a cselszövők ellen fordul. Megöleti Weili *danghut*, a „*hujie* fejedelem” pedig elmenekül és magát teszi meg *shanyunek* (Hujie *shanyu*).

18 A *danghu* egy viszonylag alacsonyabb adminisztratív pozíció a *xiongnuk*nál. Lásd Miller 2014, 7.; di Cosmo, 2013, 26, 27. Di Cosmo „household manager”-ként fordítja.

19 A *hujie* és/vagy *wujie* olyan törzsek nevei, melyek még Maodun vagy fia, Laoshang *shanyu* idején csatlakoztak a *xiongnuk*hoz és a *Xiongnu* Birodalom nyugati részében éltek. Feltehetően török eredetűek lehettek. Lásd Pulleyblank 1999, 54.; di Cosmo (2013, 33) a SJ alapján Kr. e. 174-re datálja a *hujiek* meghódítását és „*xiongnuvá* válását”.

Mikor a keleti végeket őrző „jobb oldali *aojian* fejedelem” tudomást szerez a történekről, ő is megteszi magát *shanyun*ek, Juli *shanyu* néven, majd a „*wujie* főparancsnok” is hasonlóképp cselekszik, és ő lesz *Wujie shanyu*. Ezzel összesen ötre nő az egymással vetélkedő *shanyu*ok száma. Tuqi első körben e két utóbbival tervez leszámolni. A Juli *shanyu* elleni támadást saját maga vezeti, a *Wujie shanyu* ellenit pedig *Dulongqira* bízta. Mindkét hadjárat sikerrel jár, a két legyőzött *shanyu* menekülőre fogja, és *Hujie shanyun*él keresnek menedéket. Itt hármuk közül csak Juli tartja meg a *shanyui* címet,²⁰ a másik kettő (*Hujie* és *Wujie*), aláveti magát, és Juli táborát erősíti. Tuqival szemben azonban ez sem bizonyul elégségesnek, mivel egy következő támadásban Julit is megveri. Ezzel ismét csak ketten, Tuqi és *Huhanye* maradnak a trónért folytatott harcban. Tuqi hadi sikereinek viszont hamar vége szakad, kettejük összecsapásából ezúttal már *Huhanye* került ki győztesen, Tuqi pedig – akárcsak korábban *Woyanjudi* – öngyilkosságot követ el. *Dulongqi* és Tuqi kisebbik fia, Kínába menekülnek. Hogy itt mi lesz további sorsuk, arról nem szólnak a feljegyzések. A legyőzött Juli *shanyu*, átáll *Huhanye* oldalára.

A HS következő sorai meglepő fordulatról, önellentmondásnak tűnő fejleményekről számolnak be:

„*Huhanye shanyu* »bal oldali fő hadvezére«, *Wuliqu* és apja a »*husulei*« *Wuliwendun*²¹ látván a *xiongnuk* közt uralkodó zűrzavart több tízezer emberüket délre vezetik, és behódolnak a Han-nak. *Wuliqu* [a Han] kinevezi *Xincheng* örgrófjának (*hou*), *Wuliwendun* pedig *Yiyang* örgrófjának.”²²

- 20 Nyilvánvalóan azért épp Juli tartja meg a címét, mert ő *Jutihou* unokája (*Xulüquanqu* unokatestvére), azaz a *xiongnuk* vezértörzsének a *luandinak* tagja, míg a *hujie* és *wujie* idegen eredetű törzsek, és így vélhetően az ő legitimációjuk a *xiongnuk* vezetésére lényegesen gyengébb. *Hujie* és *Wujie shanyu* esetében minden bizonnyal nem az egész *Xiongnu* Birodalom vezetésére aspiráló vezetőkké válnak, sokkal inkább szakadár hadurakkal, akik a *xiongnuk* válsága nyújtott lehetőséget megragadva kívánták függetleníteni saját törzseiket.
- 21 A »*husulei*« *Wuliwendun* méltóságneve. Di Cosmo (2013, 33) *husului* olvasatot javasol. Meg kell jegyeznünk, hogy a mai mandarin kínaiban nem létezik *lui* olvasatú szótag.
- 22 Függelék: 2. szöveg. A Han-kori titulusokkal és államigazgatással kapcsolatban: Bielenstein 2008a, 107–109.

A Tuqi felett aratott győzelem, a „királycsináló” Dulongqi menekülése és Juli *shanyu* átállása arra engedne következtetni, hogy Huhanye pozíciója ekkorra jelentősen megszilárdult, nem igazán van már félnivalója a steppén. Forrásunk szerint mégis épp ekkor dönt úgy Huhanye két fontos embere, hogy elhagyja őt, és behódol Kínának. Fentebb láthattuk, hogy nem Woyanjudi *shanyuvé* emelése volt az egyetlen akadálya annak, hogy Huhanye uralma kiteljesedjen, hiszen Huhanye ellentáborá Woyanjuditól elfordulva és Woyanjudi halála után is fennmaradt. Sőt kellően erős volt ahhoz, hogy Huhanyére vereséget mérjen. Valamiért az ellentábor második nagy veresége, Tuqi halála és Dulongqi menekülése sem volt elegendő ahhoz, hogy Huhanye mellett kitartsanak az emberei. A HS ezekkel a szavakkal elpártolásukat írja le: „látták a *xiongnu* közt uralkodó zűrzavart” (*jian xiongnu luan*). Ez teljességgel elégtelen ahhoz, hogy megértsük a valódi indokokat. Itt olyan, Huhanye hatalomgyakorlását ellehetetlenítő tényezőket kell sejtenuk, melyekről a forrásunk nem tud vagy valamilyen okból – talán Huhanye gyenge uralkodói mivoltának, csekély támogattságának ábrázolását elkerülendő – nem szándékozik tudósítani.

Egyértelműen Wuliqu és Wuliwendun távozása válthatta ki azokat az újabb eseményeket, melyek még tovább erodálták Huhanye hatalmát, táborának egységét. A következőkben újabb önjelölt *shanyuk* bukkannak fel. Első ízben, egy korábban a *xiongnu*khoz átálló kínai hadvezér, Li Ling fia²³ ismét megteszi a „Wujie főparancsnokot” *shanyunek*, de Huhanye hamar elfogja, és kivégezteti az ellen-*shanyut*. A HS szerint Huhanye embereinek létszáma ekkor mindössze néhány tízezerre csökken.

Ebben a helyzetben a nyugati országrészben a néhai Woyanjudi és Tuqi *shanyuk* társasága újra erőre kap. Tuqi unokatestvére, Runzhen néven megteszi magát *shanyunek*.²⁴ Ezzel nagyjából egyidőben a keleti országrészben Huhanye „titokzatos” bátyja, Hutuwusi ugyancsak felveszi a *shanyu* címet. Ő lesz uralkodói nevén Zhizhi Guduhou – forrásainkban később csak röviden: Zhizhi – *shanyu*. Bő egy év elteltével Runzhen *shanyu* seregeivel keletre vonul, hogy megsemmisítse Zhizhit, ám az ütközetben ő marad alul. Zhizhi kivégezteti le-

23 Li Lingről bővebben: Loewe 2000, 224–225.

24 Loewe 2000, 462.; Psarras 2004, 40.

győzöttjét, majd harcosait a saját seregébe besorozva vonul öccse ellen, és nagy vereséget mér rá. Huhanye serege szétszéled, Zhizhi pedig berendezkedik a *shanyui* székhelyen.

Vita a behódolásról

Forrásaink a rivális felek erőviszonyairól vajmi keveset szólnak, az összeadások menetét pedig egyáltalán nem részletezik. Ezért nehéz választ találnunk arra a kérdésre, hogy ha Huhanye az előző, Tuqi *shanyutól* elszenvedett veresége után talpra tudott állni, akkor a Zhizhivel vívott ütközet miért készíti arra, hogy immár a Kínának való behódolást vegye fontolóra. Mindenesetre a behódolás lehetőségét tanácsadói és miniszterei körében vitára bocsátja. Az Kr. e. 53-ban tartott vitáról a HS 94a a következőképpen tudósít:

„Huhanye vereséget szenvedett és a „bal oldali *yizhizi* fejedelem” (*zuo yizhizi wang*) tervvel állt elő. Azt javasolta Huhanyének, hogy hódoljon be a Hannak, és kérjen a tőle segítséget. Így a *xiongnuk* helyzete megszilárdulna. Huhanye kikérte miniszterei véleményét, akik mind így válaszoltak: Nem lehet! A *xiongnuk* szokásuk szerint nagyra becsülik az erőt, és lenézik az alávetettséget. Azzal vívták ki hírnevüket a barbár népek között, hogy lóháton harcoltak az országért. Csatában elesni. Ez az igazi harcos sorsa! Most, amikor testvérek vetélkednek az országért, ha nem az egyik, akkor a másik győz. Ha meghalnak is, hírnevük tovább él, fiaik és unokáik hosszú időn át uralkodnak majd a népek felett. Bár a Han erős, a *xiongnukat* mégsem tudja meghódítani. Hogyan is rombolhatnánk le a régi rendet azzal, hogy alávetjük magunkat a Hannak, szégyent hozva ezzel a korábbi *shanyukra* és nevetségessé téve magunkat más népek előtt? Még ha ez el is hozza számunkra a békét, hogyan leszünk majd újra a barbár népek vezetői?

A „bal oldali „*yizhizi* fejedelem” ekképpen válaszolt:

„Nem úgy van az! Az erőnek és a gyengeségnek is megvan a maga ideje. Most a Han ereje teljében van, a *wusunok*, a fallal körülvett városok és a különböző népek mind a szolgálói lettek. Qiedihou *shanyu* óta a *xiongnuk* napról-napra gyengébbek, és nem tudják visszanyerni erejüket.

Bármennyire is erőlködünk, egy nap nyugalomunk sem volt. Fennmaradásunk záloga most az, hogy a Han szolgálatába állunk. Ha nem így teszünk, fennáll a veszély, hogy elpusztulunk. Miként is kerülhetnénk el ezt?! A vezetők hosszasan, egymásnak feszülve vitatkoztak, míg végül Huhanye elfogadta a javaslatot. Népét dél felé, a határhoz vezette, és fiát, a „jobb oldali bölcs fejedelmet”, Zhulouqutangot szolgálatba állította. Zhizhi *shanyu* szintén szolgálatra küldte fiát, a „jobb oldali hadvezér” Juyulishout. Mindez a Ganlu-korszak első évében történt.”²⁵

A vitáról szóló tudósítást Barfield is említi és elemzi, némi pontatlansággal, amit itt ki kell igazítanunk.²⁶ Barfieldnél Huhanye tanácsadói javasolják a behódolást, majd a többség elutasító véleményére reagálva az egyik miniszter szólal fel, a behódolás mellett érvelve. A HS szerint azonab a „*yizhizi* fejedelem” az, aki a behódolást javasolja, és ugyanő válaszol az ellenérvekre. Az alábbiakban kifejezem, hogy miért nem elhanyagolható részlet ez.

A tudósítás szövege a vitában részt vevők közül csak Huhanyét és a „*yizhizi* fejedelmet” említi név szerint, ők az esemény főszereplői. A „mind ezt mondták” (*jie yue*), jelen fordításunkban „mind így válaszoltak” egy nyelvi fordulat, ami a kínai forrásokban gyakran egy olyan, a többség által elfogadott véleményt vezet be, melyre a későbbi történések rácsafolnak, vagy végül egy azzal szembemenő álláspont jut érvényre. Ez változatosságot, meglepetést, nem várt fordulatot csempész a narratívába. Egy korábbi forrásunkban a *Történeti feljegyzésekben* (SJ) és a HS-ban számos ilyen szövegrészt, fordultatos történetet találhatunk. A *xiongnuk* történeténél maradván, ilyen például az a rész a SJ-ben, amely Maodun *shanyu* minisztereivel és tanácsadóival folytatott tanácskozását írja le. A történet szerint, mikor a *xiongnuk* keleti szomszédai, a *donghuk* megtudják, hogy Maodun *shanyu* megölte apját és magához ragadta a hatalmat, kérések sorozatát intézik Maodunhoz, hogy felmérjék erejét. Első alkalommal egy

25 Függelék: 3. szöveg.

26 Barfield 1992, 61–62. A HS 94 vitáról szóló tudósításának szinte szó szerinti átvétele: ZZTJ 27. A tudósítás egyéb (részleges) fordításai értelmezései: Barfield 1992, 62.; Yü 2008, 139., Gumilev 1998, 169–170.; Yü 1967, 44–45.; Yü 2008, 395.

kiváló paripát kérnek a *shanyutól*. Mikor Maodun megkérdezi erről minisztereit és tanácsadóit, mind azt mondják (*jie yue*), hogy a paripát nem lenne szabad a *donghuknak* adni. Maodun erre azzal érvel, hogy a jószomszédi viszony többet ér bármilyen paripánál, és megadja a *donghuknak*, amit kérnek. Mikor ezen felbátorodva, a *donghuk* a *shanyu* egyik ágyasát kéri, a *shanyu* emberei „mind felháborodottan válaszolnak” (*jie nu yue*), és a *donghuk* elleni támadásra buzdítanak. Maodun azonban, ismét teljesíti a *donghuk* kérését. Mikor harmadik alkalommal már egy darab terméketlen földterület átengedését követelik a *donghuk*, a tanácsadók már megosztottak a kérdésben. Van, aki átadná az értéktelen területet, van, aki nem. Maodun végül arra hivatkozva, hogy a föld a birodalom alapja, nem adja át a területet, hanem kivégezteti mindazokat, akik az átadást szorgalmazták, majd egy hatalmas offenzívát indít és tönkreveri a *donghukat*. Huhanye tanácskozásának leírásában is hasonló eszközzel él a HS. A kezdetben, szinte mindenki által egyöntetűen elfogadott véleménnyel szemben csak a „*yizhizi* fejedelem” álláspontja helyezkedik szembe, és jut végül érvényre. Ez a történetírói eszköz felerősíti a vita drámaiságát, miközben az „*yizhizi* fejedelem” alakját hősiessé emeli, hiszen egyedül áll ki a behódolást pártoló – és Kína érdekeit is szolgáló – állásponttal szemben. Az, hogy ezt nem Huhanye teszi, illetve nem ő az ötletgazda világosan utal arra, hogy ő itt már nem is valódi *shanyuként* funkcionál. Hatalma elvesztésével mintha a határozott döntéshozatal uralkodói képességét is elvesztette volna. Tanácsadói véleményét már nem ő írja felül, nem is végezteti ki az egyet nem értőket – mint korábban ezeket Maodun tette – mindössze jóváhagy. A két fő karakter – a támogatásra szoruló uralkodó és a bölcs tanácsadó – megértéséhez fontos adalékul szolgál a HS későbbi közlése, melyből kiderül, hogy évekkel később a „*yizhizi* fejedelem” is hatalombitorlással vádolják meg, s mivel Huhanye hisz e vádaknak, elhagyja őt, és a Han-udvar szolgálatába szegődik. Itt magas hivatali pozíciót és jóvedelmet kap. Később mikor a vádak alaptalannak bizonyulnak és Huhanye esdekelve kérleli tanácsadóját, hogy térjen vissza hozzá, az udvariasan, de határozottan visszautasítja és a Han-udvar hű szolgálója marad. Nem véletlen tehát, hogy a HS neki tulajdonítja a *xiongnukat* megmentő és a Kínának békét hozó terv kiötlését és szilaj védelmezését.

A vitáról szóló tudósítás azon része, melyben Huhanye emberei a behódolás ellen érvelnek a rettenthetetlen, büszke harcos, nyilvánvalóan általánosító és túlzó képét festi a behódolást ellenző *xiongu* előkelőkről. Legfőbb küldetésük, hogy uralkodjanak a többi barbár nép felett (*zhang bai man*), a hírnév érdekében a haláltól sem rettennek vissza, sőt harc közben meghalni természetes számukra. Számukra az is mindegy, hogy ki a *shanyu* (természetesen a megfelelő legitimációval rendelkezők közül), ha garantálni képes számukra a steppe feletti uralmat. Ami félelemmel tölti el őket, az az alávetettség, és szegény (szó szerint más népek nevetsége tárgyává válni (*wei zhuguo suoxiao*), előző *shanyu*-ket szegénybe hozni (*beiru xian shanyu*). A HS egyik üzenete: észérvekkel a legrettenthetetlenebb barbár harcosok is rávehetők a behódolásra, egy válságban lévő barbár közösség számára, legyenek bármennyire bátrak és büszkék, ez a járható út. A másik üzenet, a bajba jutott *shanyu* lecserélhető („ha nem az egyik, akkor a másik győz”) tündöklése vagy bukása Kína kegyein múlik.

A behódolás előtti és utáni állapotok erős kontrasztját mutatja be a HS Xuan császár (Kr. e. 74–48) életrajzát tartalmazó fejezete.²⁷ Itt egy tömör összefoglalást találunk Huhanye behódolásának előzményeiről, mely a *xiongnuk* közt uralkodó pokoli állapotokról tudósít: „A fejedelmek önállósodtak, és öt *shanyu*-re oszlottak, majd egymásra támadtak. A halottak száma több tízezerre rúgott, rengeteg jószág elpusztult, minden tízből nyolc-kilenc. Az emberek éheztek, és hogy táplálékhoz jussanak, egymást sütötték meg. Hatalmas lett a zűrzavar.”²⁸

Miután Huhanye, több mint 50 000 emberével, közük különböző magas rangú előkelőségekkel együtt elfogadja a Han-dinasztia főségét, az állapotok jobbra fordulnak, és a béke, a prosperitás és jó kormányzás égi jelei is megmutatkoznak. Ezekről a krónikában maga a császár számol be egyes szám első személyben:

„Az északi határvidékre béke köszöntött, a harcok abbamaradtak. Én magam szigorú önmegtartóztatást és böjtöt tartva áldozatot mutattam be az Ég istenének (*Shangdi*) és a Föld istenének (*Houtu*). Isteni fény-

27 HS 8

28 Függelék: 4. szöveg

sugarak (*shenguang*) ragyogtak fel egyszerre, némelyikük a völgyből emelkedett fel, és megvilágították a császári palotát több mint két és fél órán keresztül²⁹ Édes harmat (*ganlu*) hullott alá, és a szerencsét hozó madarak (*shenjue*) összesereglettek. Ekkor már kiadtam az utasítást a hivatalnokoknak, hogy jelentsenek erről az Ég istenének, és mutassanak be áldozatot az ősök szentélyében. A harmadik hónap *xinchou* napján,³⁰ a *luan*-madár és a főnix (*feng*) ismét megjelentek a Changle-palota keleti kapujánál lévő fán, majd a földre szálltak és ötféle színükkel több mint két és fél órán keresztül kápráztattak.³¹ A hivatalnokok és a nép ezt egyaránt láthatták.”³²

Huhanyét, a HS legitim, de hatalmát veszített, bölcs tanácsra és gazdasági/katonai támogatásra szoruló, esendő (hisz a bölcs tanácsadóját célzó rágalmaknak) uralkodóként ábrázolja, aki végül segítséggel ugyan, de jó döntést hoz; az éhínség és pusztulás helyett a békét és prosperitást választja. Huhanye egy erőtlén, de alapvetően pozitív szereplője a történetnek. Főbb ellenfelei ezzel szemben határozottan negatív színben tűnnek fel. A HS 94a Woyanjudiról írja a legkiábrándítóbbakat; a forrás szerint Woyanjudi kegyetlen (*xiongè*), „zsarnoksága és vérontásai (*baonüe shafa*) miatt országában az egység megbomlik (*guozhong bufu*)”, elsőszülött fia, a trónörökös pedig „több ízben rágalmazta

29 Az kínai szöveg a „több, mint tíz *ke* ideig” kifejezést használja. A régi kínai *ke* idő mértékegység a Han-korban a nap 1/100 részét jelölte, ami 14 perc és 24 másodpercnek felel meg. Ebből tíz, az 2 óra és 24 perc. Későbbi korokban a *ke* már 15 percet, azaz a nap 1/96 részét jelentette.

30 Kr. e. 53 április 9.

31 A szövegben szereplő madarak, a *luan*-madár és a főnix, különböző mitikus madarak, a régi kínai gondolkodásban mind a béke hírnökei és az erényes uralkodó szimbólumai. Megjelenésük jó ómen, csakúgy, mint az isteni fény (*shenguang*) megjelenése az égből vagy az „édes harmat” (*ganlu*) a földön. A *shenjue* inkább gyűjtőfogalom, ami általában véve szerencsehozó madarat jelent, utalhat a *luan*-madárra és a főnixre is. Szinonimái még a *shenque* és a *ruiniao*. Érdekesség, hogy Xuan császár uralkodási idejének két ún. uralkodói korszaka ezek közül az égi jelek közül többnek is a nevét viseli; *shenjiue* (Kr. e. 61–58), *wufeng* („öt főnix”, Kr. e. 57–54) és *ganlu* (Kr. e. 53–50). A *luan*-madárról bővebben: Strassberg, 2002, 102., a főnixről (*feng* vagy *fenghuang* néven): Strassberg 2002, 193.

32 Függelék: 5. szöveg

a keleti országrész előkelőit, akik ezt sérelmezték”.³³ Zhizhi hasonlóan negatív jellemrajzát a HS egy másik fejezete tartalmazza.³⁴ A *xiongnuk* történetének, egyik legnevesebb kínai szakértőjénél Lin Gannál már végletesen „fekete-fehér” képet kapunk, e két riválisról. Lin Gan határozottan pozitív színben tünteti fel Huhanyét. Szerinte színrelépésével „jobbra fordult a *xiongnuk* sorsa”, illetve „A *xiongnuk* öröklési rendje és szokásai szerint eredetileg neki volt joga és lehetősége, hogy apja után örökölje a *shanyui* címet”.³⁵ Ezt a HS ennyire explicit módon nem írja, csak utal rá. Erre az utalásra lentebb térünk rá. Lin Gan saját véleménye – ilyesmire a HS még csak nem is utal – hogy Huhanye kiemelkedő tehetséggel, kimagasló képességekkel rendelkezett és *shanyui* leszármazott volt, ezért elnyerte a keleti országrész urainak tiszteletét és szeretetét, míg Woyanjudi kegyetlen, zsarnoki és öldöklő természete ellenérzéseket és tiltakozást váltott ki népe körében. Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy Woyanjudi is *shanyui* leszármazott volt, amit Lin Gan itt nem említ. A HS megjegyzi, hogy Woyanjudi Wuwei shanyu leszármazottja volt, de nem tér ki arra, hogy bizonyos szempontból – a Wuwei ág restaurációja révén – legitimitása akár Jihoushanéval is vetekedhetett volna. Ezzel ellentétben Jihoushanról Woyanjudi hatalomra kerülése kapcsán így fogalmaz: „Xulüquanqu fia Jihoushan nem tudott trónra lépni.”³⁶ E megfogalmazás alapján egyértelműen ő tűnik a jogos trónörökösnek, Woyanjudi pedig trónbitorlónak. A HS nem írja, hogy Xulüquanxu halála előtt Jihoushant jelölte volna utódjául, és azt sem tudjuk meg, hogy hányadik fia volt Xulüquanqunak és melyik feleségtől vagy ágyastól született, csak azt, hogy fiatalabb volt, mint Hutuwusi. Így joggal merül fel a kérdés, hogy miért éppen róla írja a HS, hogy Woyanjuti miatt „nem tudott trónra lépni” és miért nem a bátyjáról. Forrásunkból nem derül ki az sem, hogy a rivális testvérpár ugyanattól az anyától született-e. Gyanakvásra ad okot az is, hogy a HS csak igen későn, már a trónviszály végéhez közeledve említi először Hutuwusit és a „nép közötti”, „nép

33 Függelék: 6. szöveg

34 A HS 70d a több kínai hivatalnok életrajzát tartalmazó 70. fejezet, 4. része, egy bizonyos Chen Tang életrajza szól Zhizhi Szogdia felé meneküléséről és szogdiai rémuralmáról. A leírás Zhizhit kegyetlenkedő, elbizakodott és tiszteletlen vezetőként ábrázolja.

35 Lin 2007, 57–58.

36 Függelék: 7. szöveg

között élő” (*zai minjianzhe*) jelzővel utal rá. Későbbi trónigényének elsőszülöttségén alapuló jogosságát nem vizsgálja a krónika. Elképzelhető, hogy Hutuwusi Xulüquanqu egy másik, az öröklés szempontjából alacsonyabb rangú asszonytól született. Barfield is megjegyzi, hogy Jihoushan és Hutuwusi féltestvérek lehettek.³⁷ Ha így volt, az sem kizárható, hogy Hutuwusi, mint idősebb testvér még Zhuanqutól született, akiről tudjuk, hogy Xulüquanqu fő felesége volt, de ettől a rangjától a *shanyu* hamar megfosztotta. A megjegyzés, miszerint Hutuwusi a „nép között” élt, utalhat arra, hogy anyja lefokozását követően száműzetésbe került, hogy a hűtlen asszonytól született fiút távol tartsák a hatalomtól, és majd Xulüquanqu holtával a következő fő feleségtől született legidősebb fiú – Jihoushan – örökölhessen a trónt. Ebbe a logikába beleillik, hogy Jihoushan, mikor felveszi a Huhanye *shanyui* címet, pozíciót ad bátyjának, minden bizonnyal azért, hogy egy időre „lekenyerezze”, elejét vegye Hutuwusi esetleges uralkodói ambícióinak. Mint a későbbiekben látjuk, ez nem sikerült. Nem rendelkezünk semmiféle információval arra vonatkozólag sem, hogy Woyanjudi és Zhuanqu bármiféle pozíciót szánt volna Hutuwusinak. Könnyen belátható, hogy Woyanjudi – akár Zhuanqu fia volt Hutuwusi, akár nem – mindenképpen ellenérdekelte volt Hutuwusi bármiféle hatalomhoz juttatásában.

Korábbi behódolók

Huhanye behódolása nem volt minden precedens nélküli. A behódolás előzményeinek történetéből láthattuk, hogy bizonyos *xiongnu* előkelők, túlélésük érdekében vagy éppen kedvezőbb kilátások reményében steppei pályafutásukat ezzel a döntéssel zárták le. A korábban Kínának behódoló Xianxianchan, Dulongqi, Wuliwendun és Wuliqi már nem térnek vissza a steppére. Ők nem kaptak támogatást a császári udvartól annak érdekében, hogy politikai akarataikat a kínai határ túloldalán is érvényesíthessék. Nincs nyoma annak sem, hogy ilyen irányú kérést fogalmaztak volna meg. E helyett csupán menedéket és pozíciókat kaptak a kínai határ menti adminisztrációban, ami vélhetően annak tudható be,

37 Barfield 1992, 61.

hogy rangjukat vagy erőviszonyaikat tekintve a *shanyui* pozícióra sémiképp sem pályázhattak. Későbbi sorsukról a HS nem tesz említést, így nem tudunk arról sem, hogy Huhanye behódolása után hogyan alakultak kapcsolataik az újonnan behódolókkal. Huhanye dilemmája kapcsán Barfield megjegyzi, hogy Huhanye követői – akik a vita során vehemensen ellenezték a behódolást – a behódolás helyett kétségtelenül inkább Zhizhi oldalára álltak volna.³⁸ A korábbi behódoltak példája azt mutathatta számukra, hogy a kínai udvartól csupán ortalomra számíthatnak, amely ugyan a túlélésüket biztosítja, de ezzel együtt steppei szerepvállalásuk is megszűnik. A behódolás végül megtörtént, de forrásunk nem említi, hogy a Barfield által említett előkelők közül bárki átállt volna. A HS tudósítása alapján úgy tűnik, hogy a „*yizhizi* fejedelem” érvei sikeresen megnyerték a kételkedőket. A krónika 8. fejezete ki is emeli, hogy Huhanyével behódolók között ott vannak a magas rangú előkelőségek is. Huhanye behódolása abban különbözik az előző behódolókétól – és ebben a tekintetben precedens nélküli – hogy ő az első, aki *shanyuként* fogadja el Kína főségét és tartja meg uralkodói pozícióját.

A *xiongnuk* Huhanye behódolása után

Kr. e. 51-ben Huhanye személyesen is tiszteletét teszi Chang'anban. A kínaiak ajándékokkal halmozzák el őt, elismerik, mint a *xiongnuk* uralkodóját, és ennek megfelelően Xuan császártól egy uralkodói aranypecsétet is kap.³⁹ Zhizhi katonai erejétől tartva Huhanye azt kéri, hadd telepedhessen le a kínai határokon belül, a mai Belső-Mongol Autonóm Területen, Baotou városától délnyugatra. A kínai udvar beleegyezik és 16 000 lovas katonával kíséri Huhanyét új szállására. Ezek, mint egyfajta testőrség a későbbiekben is vele maradnak. Huhanye diplomáciai sikerét látva Zhizhit aggodalom tölti el amiatt, hogy Huhanye és a kínaiak egyesült erővel támadnak majd rá, ezért ő maga is a kínai udvar kegyeit keresve fiát a kínai udvarba küldi. Mivel a kínaiak Zhizhi követeit is fogadják, Huhanye 50-ben újabb követséget küld, majd 49-ben ismét személyes látogatást

38 Barfield 1992, 62.

39 Lin 1986, 67., HS 94b

tesz Chang'anban. 48-ban a kínaiak 20 000 *hu* (csaknem 400 000 liter)⁴⁰ rizst küldenek Huhanyének. Ez négyszerese annak a maximumnak, amit a *heqin* egyezmény keretében kapott a *shanyu*.⁴¹ Zhizhi számára világossá válik, hogy nem képes éket verni a Han-udvar és Huhanye szövetségébe, ezért nyugat felé vándorol a *wusunok* szomszédságába, a Turfán-medence vidékére.⁴² Innen később Szogdiáig jut, és ott rendezi be új uralkodói központját. Crespigny szerint, Zhizhi nyugatra húzódása után Huhanye visszatér a hunok régi szállásterületére. Végül Kr. e. 36-ban a kínaiak a Nyugati Területek államaival szövetkezve 40 000 főnyi sereggel a Turfán-medencéből kiindulva hatalmas támadást indítanak Zhizhi szogdiai főhadiszállása ellen, ahol őt egy véres csata után elfogják és lefejezik.⁴³ Huhanye Kr. e. 33-ban ismét Chang'anba látogat, hogy a dinasztiból feleséget kérjen magának, akit Zhao Jun személyében meg is kap, de nem sokáig élvezheti új asszonya társaságát, mert Kr. e. 31-ben meghal. Huhanye halálát követően még évtizedekig tart a kínaiak és *xiongnuk* között a békés viszony. Huhanye utódai trónra lépésüket követően követséget küldenek a kínai udvarba, de némelyikük személyesen is ellátogat a császárhoz.⁴⁴ Fordulat csak a Kr. u. első évtizedben következik be, amikor Kínában az uzurpátor Wang Mang (Kr. u. 9–23) ragadja magához a hatalmat, és saját dinasztia alapítására tesz kísérletet, sikertelenül.⁴⁵ Wang Mang rugalmatlan politikája elidegeníti a *xiongnukat*, vezetőjük, Hudu'ershi (? – Kr. e. 46) *shanyu* pedig Kína belső problémáit kihasználva függetleníti magát az udvartól, és a *maoduni* időket idéző külpolitikát kezd el folytatni. Wang Mang bukása és a Han-dinasztia restaurációja vezet majd el a Kr. u. 40-es évek derekára, a *xiongnuk* újbóli megosztottságához. Ekkor egy a száz évvel korábbihoz nagyon hasonló folyamat játszódik le a *xiongnuk* között; ismét két rokon, Bi és Punu *shanyuk* rivalizálása osztja két nagy, egy északi (Punu) és egy Kínának behódoló déli (Bi) frakcióra a *xiongnukat*. Itt fontos kiigazítanunk Barfield Huhanye és Zhizhi *shanyuk*re vonatkozó

40 1 *hu* = 19 968 liter, Twitchet & Fairbank 2008, xxxviii.

41 Cf. Barfield 1981, 53., HS 94b.

42 Lin 1986, 68.

43 Lin 1986, 70.

44 Lin 1986, 71., HS 94b.

45 Bielenstein 2008b, 223–290.

téves megjegyzését, miszerint a kínai források Huhanyet déli *shanyun*ek, Zhizhit pedig északi *shanyun*ek nevezik.⁴⁶ A kínai források viszont, melyek említést tesznek Huhanye behódolásáról, és az azt megelőző hatalmi harcokról, sehol sem nevezik Huhanyét déli *shanyun*ek vagy Zhizhit északi *shanyun*ek, de még az „északi *xiongnu*” vagy „déli *xiongnu*” szókapcsolatok sem fordulnak elő ezekben a szövegekben.⁴⁷ Ellenben egy másik, későbbi forrás, *A kései Han-dinasztia története* (HHS) már tartalmaz egy „déli *xiongnu*” (*nan xiongnu*) című fejezetet, ami a Kr. u. 1. évszázad közepén történt, második „nagy” *xiongnu* behódolást és a behódolók – azaz Bi *shanyu* és népe – későbbi történetét tárgyalja.⁴⁸ Ez az a forrás, amely már használja az „északi *shanyu*” (*bei shanyu*), „déli *shanyu*” (*nan shanyu*), illetve „északi *xiongnu*” (*bei xiongnu*), „déli *xiongnu*” megjelöléseket.⁴⁹ A két, egymástól mintegy egy évszázadnyi eltéréssel lezajló eseményt vagy azok bizonyos részleteit a szakirodalom sajnos gyakran keveri. Ez betudható annak, hogy a két behódolás nagyon hasonló politikai környezetben és feltételek mellett zajlott, továbbá annak is, hogy Bi *shanyu*, akire már valóban „déli *shanyuként*” utal a HHS, a behódolási aktus során szintén felvette a Huhanye nevet. Ezért érdemes megkülönböztetnünk I. Huhanye (eredetileg Jihoushan) és II. Huhanye (eredetileg Bi) *shanyuket* mint, ahogyan ezt Psarras 2004 is teszi. Ugyanakkor Psarras is a fent említett hibába esik, amikor így ír: „Huhanye and his partisans the so called Southern *Xiongnu*.”⁵⁰ Az ilyen jellegű hibák miatt a szakirodalomban és a *xiongnukkal* kapcsolatos tudományos diskurzusban elterjedt, hogy Huhanye és Zhizhi népeire is „déli”, illetve „északi” *xiongnuk* vagy „déli” és „északi” hunok megjelölésekkel utalunk – hibásan. A konfúziót tovább fokozhatja, a két esemény történéseinek nem kellően világos különválasztása, a köztük eltelt idő és ezen idő fontos történéseinek meg nem említése. A két eseményt rögtön egymás után említi Ishjamts, azt a látszatot keltve, mintha a későbbi behódolás a korábbi közvetlen folyománya lenne.

46 Barfield 1992, 61–62., Crespigny 2018, 194–95.

47 HS 8, HS 94., ZZTJ 27.

48 HHS 89.

49 A Dongguan Hanji, „A *xiongnu* déli *shanyu*” (*xiongnu nan shanyu*) című fejezete szintén Bi *shanyutól* kezdi a déli *xiongnuk* történetét.

50 Psarras 2004, 41.

Így olybá tűnik, mintha a *Xiongnu* Birodalom északi és déli részekre történő szakadása egyetlen, hosszan elnyúló eseménysorozat lett volna. Holott a két esemény közt eltelt száz év története jóval összetettebb, magában foglalja például a Hudu’ershi alatt kibontakozó, újabb *xiongnu* egység létrejöttét, virágzását és hanyatlását. Ishjamts például a következőképpen foglalja össze a Kr. e. 54 és K. u. 48 közötti bő egy évszázad történéseit:

„When Hu-han-yeh became shan-yü, one of his brothers proclaimed himself shan-yü and attacked him. Hu-han-yeh was obliged to acknowledge his subordination to China in 53 B.C., but managed to preserve Hsiung-nu statehood with all its symbols of sovereignty. When he finally crushed his rival, Hu-han-yeh was able to act more and more independently and transferred his headquarters to the Ulan Bator region, where it remained after his death. But in A.D. 48, as a result of worsening internal dissension, the Hsiung-nu split into two factions. The elders of the eight southern tribes proclaimed the aristocrat Pi as shan-yü, migrated to China, fell under the sway of the Han court and moved to Ordos, north and west Shaanxi”⁵¹

Ishjamts Huhanyét egy viszonylag független uralkodóként írja le, akinek szállásterülete a mai Ulánbátor környékén volt. Szemben Barfielddal ő nem használja a „déli *shanyu*” és „északi *shanyu*” megjelöléseket. Ugyanakkor a „transferred his headquarters to the Ulan Bator region” megjegyzése kiigazításra szorul. Ugyanis Huhanye csak a Zhizhi távozását követően nyerhette vissza befolyását a kínai határvidéktől északra elterülő steppén. Az azonban erősen vitatható, hogy főhadiszállását a mai Ulánbátor környékén rendezte volna be.⁵² A HS erről mindössze annyit ír, hogy „Huhanye a határtól északra helyezte

51 Ishjamts 1996, 155.

52 Esin & O’Sullivan (2025, 149) Huhanye központját az Orhon völgyében lokalizálja, amely megfelel a nagy nomád birodalmak hagyományos központjainak helyszínével. Igaz, ilyen központok nem csak az Orhon völgyében létesültek. Ebből következően lényegesen valószínűbb, hogy az uralkodói központ az Orhon völgyében helyezkedett el, mintsem a mai Ulánbátor környékén, ugyanakkor ezt a feltételezést sem tudjuk nagy bizonyossággal megerősíteni.

vissza udvarát”.⁵³ Továbbá teljesen hamis képet fest a korabeli állapotokról az, miszerint egy évszázad elteltével ez a jobbra független és szuverén *xiongnu* államiság belső széthúzás eredményeképpen szakadt volna Kr. u. 48-ban két részre.

Konklúzió

A *Hanshu* (HS) által közölt vita narratívája valószínűsíthetően leegyszerűsített és dramatizált ábrázolása a behódolás dilemmájának, amely történetírói eszközökkel él, és olykor sarkított megközelítést alkalmaz. Ezt támasztja alá a „yizhizi fejedelem”, Huhanye, valamint a behódolást ellenző előkelők alakjának stilizált bemutatása is. A *Hanshu* ugyanakkor korlátozott mennyiségű információt közöl Zhizhiről, míg Woyanjudi esetében kifejezetten egyoldalúan, csupán negatív aspektusokat kiemelve ábrázolja őt. Zhizhi kegyetlenségre hajlamos karakterjegyei a *xiongnu*król szóló fejezetben is megjelennek, azonban csak később, a szogdiai összecsapás kapcsán.

A *Hanshu* nem elemzi Woyanjudi és Zhizhi trónigényének jogosságát, Zhizhi származásának és korábbi életének kérdéseit pedig teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. A krónika narratívája egyértelműen Huhanyét tünteti fel legitim uralkodóként, akinek behódolása helyreállítja a világ rendjét: mint jogos trónörökös, megtarthatja hatalmát, a határvidéken a béke időszaka veszi kezdetét, és a császári uralom égi jelek, valamint csodás madarak megjelenése révén nyer igazolást.

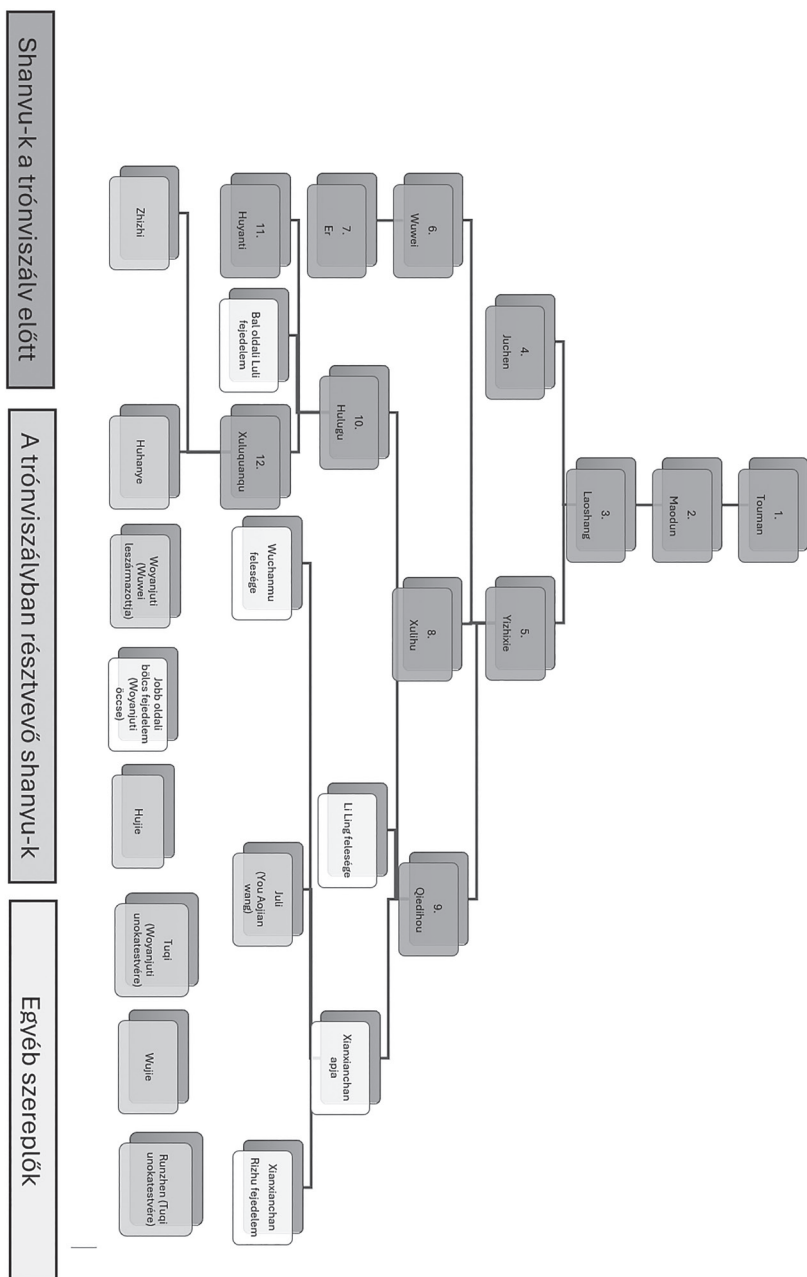
A forrás ugyanakkor nem szolgáltat elegendő betekintést annak megértéséhez, hogy Huhanye hatalmát miért éppen a Zhizhi ellen elszenvedett vereség rendítette meg. Zhizhi hatalomra jutása szokatlanul gyors volt, ennek körülményei tisztázatlanok maradnak. Elképzelhető, hogy Huhanye katonai ereje és legitimációja kevésbé volt stabil, mint amennyire az a *Hanshu* alapján feltételezhető. A Han-udvar Huhanye politikai törekvéseit támogatta, míg például Xianchan-
chan kínai behódolása kapcsán ilyesmi fel sem merül. Ezt magyarázhatja az,

53 Függelék: 8. szöveg

hogyan Xianchanchan egy korábbi shanyu unokaöccse volt, míg Huhanye az előző shanyu fia, noha tudjuk, nem a legidősebb. Idősebb fiúként Zhizhi talán nagyobb steppei támogatottsággal és elismertséggel rendelkezhetett, bár ennek megállapításához kulcsfontosságú lenne anyjának kiléte, amiről a *Hanshu* nem tesz említést. Talán nem ok nélkül. Nehezen képzelhető el, hogy a krónika szerzője erről ne tudott volna, vagy hogy ez a kérdés ne keltette volna fel érdeklődését.

A „déli shanyu” és az „északi shanyu” kifejezések használata Huhanye és Zhizhi története kapcsán problematikus, mivel ezek csupán későbbi forrásokban jelennek meg, és nem illeszkednek a Kr. e. 1. századi események kontextusába. A pontatlan terminológia elősegíthette a Huhanye és Zhizhi közötti konfliktus, valamint a későbbi Bi és Punu közötti versengés és az azt követő behódolás összemosását. Noha a két eset között számos párhuzam mutatkozik, lényeges különbségek is felfedezhetők. Huhanye behódolása megelőlegezte Bi hasonló lépését, amelyet explicit módon igazol az a tény, hogy Bi később felvette a Huhanye uralkodói nevet. Ugyanakkor Bi – vagyis II. Huhanye – behódolása jelentette az igazi precedenst a későbbi nomád közösségek számára, amennyiben ő, ellentétben elődjével, a behódolást követően végérvényesen Kína határain belül maradt.

Ez a folyamat alapozta meg azt a történeti mintázatot, amelynek következtében a Han-dinasztia összeomlása után a nomádok – mint segédcsapatok – egyre fontosabb szereplőivé váltak a kínai hadurak közötti hatalmi küzdelmeknek, majd később saját fejedelemségeket és dinasztiákat alapítottak. A *Xiongnu* Birodalom első válsága és Huhanye behódolása hosszú távú hatást gyakorolt a kínai történelem alakulására. A határokon belül menedéket találó nomád törzsfők kezdetben kis területű, rövid életű katonai rezsimeket hoztak létre, ám ezek fokozatosan egyre nagyobb, hosszabb fennállású és sinizálódott államalakulatokká, sino-barbár dinasztiákká fejlődtek. Ezeknek már a kínai határokon kívül maradt „rokonaik” ellen kellett megvédeniük magukat. Ezek a folyamatok előbb egész Észak-Kína (Északi Wei-dinasztia, 386–534), majd később egész Kína nomád hódítók uralma alatti egyesítéséhez vezettek (Mongol Yuan-dinasztia, 1271–1368).

1. kép. Shanyuk családfája

Kínai szövegrészletek

1. szöveg (HS 94)

若不愛人，殺昆弟諸貴人。各自死若處，無來汙我。

2. szöveg (HS 94)

呼韓邪單于左大將烏厲屈與父呼遼累烏厲溫敦皆見匈奴亂，率其眾數萬人南降漢。封烏厲屈為新城侯，烏厲溫敦為義陽侯。

3. szöveg (HS 94)

呼韓邪之敗也，左伊秩訾王為呼韓邪計，勸令稱臣入朝事漢，從漢求助，如此匈奴乃定。呼韓邪議問諸大臣，皆曰：「不可。匈奴之俗，本上氣力而下服役，以馬上戰鬥為國，故有威名於百蠻。戰死，壯士所有也。今兄弟爭國，不在兄則在弟，雖死猶有威名，子孫常長諸國。漢雖強，猶不能兼并匈奴，奈何亂先古之制，臣事於漢，卑辱先單于，為諸國所笑！雖如是而安，何以復長百蠻！」左伊秩訾曰：「不然。疆弱有時，今漢方盛，烏孫城郭諸國皆為臣妾。自且鞮侯單于以來，匈奴日削，不能取復，雖屈強於此，未嘗一日安也。今事漢則安存，不事則危亡，計何以過此！」諸大人相難久之。呼韓邪從其計，引眾南近塞，遣子右賢王銖婁渠堂入侍。郅支單于亦遣子右大將駒于利受入侍。是歲，甘露元年也。

4. szöveg (HS 8)

諸王並自立，分為五單于，更相攻擊，死者以萬數，畜產大耗，什八九，人民飢餓，相燬燒以求食，因大乖亂。

5. szöveg (HS 8)

北邊晏然，靡有兵革之事。朕飭躬齊戒，郊上帝，祠后土，神光並見，或興于谷，燭煇齋宮，十有餘刻。甘露降，神爵集。已詔有司告祠上帝、宗廟。三月 辛丑，鸞鳳又集長樂宮東闕中樹上，飛下止地，文章五色，留十餘刻，吏民並觀。

6. szöveg (HS 94)

及太子、左賢王數譏左地貴人，左地貴人皆怨。

7. szöveg (HS 94)

虛閼權渠單于子稽侯獬既不得立

8. szöveg (HS 94)

呼韓邪竟北歸庭

Baotou 包头

Bi 比

Chang'an 長安

Changle 長樂

Dingling 丁零

Dongguan Hanji 東觀漢記

Donghu 東胡

Duan xiongnu youbi 斷匈奴右臂

Duan xiongnu zuobi 斷匈奴左臂

Dulongqi 都隆奇

Er shanyu 兒單于

Feng 鳳

Ganlu 甘露

Guozhong bufu 國中不附

Guxi wang 姑夕王

Han 漢

Heqin 和親

Hexi zoulang 河西走廊

Hou 侯

Houtu 后土

Huhanye 呼韓邪

Hujie wang 呼揭王

Hulugu 狐鹿姑

Hui 患

Hutu wusi 呼屠吾斯

Huyandi 壹衍鞏

Jia nu yue 皆怒曰

Jian xiongnu luan 見匈奴亂

Jieyue 皆曰

Jihoushan 稽侯獬

Jiu xianwang 右賢王

Jushi 車師

Juyulishou 駒于利受

Kangu 康居

Li Ling 李陵

Lie xiongnu zhi zuojian 裂匈奴之右肩

Lin Gan 林幹

Luan 鸞

Luandi 拿鞮

Maodun 頭曼

Pan He 潘鶴

Punu 蒲奴

Qiang 羌

Qiedihou 且鞮侯

Rizhu wang 日逐王

Runzhen 閼振

Shanji 上帝

Shanyu 單于

Shenque 神雀

Shenjue 神爵

Shiji 史記

Shixianxian 擲

Wei Xian 韋賢

Weili danghu 唯犁當戶

Wu (császár) 武

Wufeng 五鳳

Wuchanmu 烏禪幕

Wujie duwei 烏藉都尉

Wuliq 烏厲屈

Wuliwendun 烏厲溫敦

Wuwei 烏維

Wuyuan sai 五原塞

Wusun 烏孫

Woyanjudi 攢衍胸鞮

Wuhuan 烏桓

Xianbei 鮮卑

Xianxianchan 先賢擇

Xiao Wu 孝武

Xin hui 心惠

Xinjiang 新疆

Xiyu 西域

Xiongnu 匈奴

Xuli 咄犁湖

Xuluquan 虛閼杈渠單于

You aojian wang 右奧鞮王

You xianwang 右賢王

Zai minjianzhe 在民間者

Zhao Jun 昭君

Zhi 質

Zhizhi 郅支

Zhizhi Guduhou 郅支骨都侯

Zhuanqu 顛渠

Zhulouqutang 銖婁渠堂

Zuo huli wang 左谷蠡王

Zuo xianwang 左賢王

Bibliográfia

Elsődleges források

- DGHJ 20** – Ban Gu: *Dongguan Hanji, Xiongnu nan shanyu* [A Keleti-Han története, 20. fejezet: A déli-xiongnu shanyu].
- HHS 89** – Fan Ye: *Hou Hanshu, Nan xiongnu liezhuan* [A Kései-Han-dinasztia története, 89. fejezet: A déli xiongnuk története].
- HS 8** – Ban Gu: *Hanshu, Xuandi ji* [A Han-dinasztia Története, 8. fejezet: Xuan császár feljegyzései].
- HS 70d** – Ban Gu: *Hanshu, Chen Tang* [A Han-dinasztia Története, 70. fejezet, 4. rész: Chen Tang életrajza].
- HS 73** – Ban Gu: *Hanshu, Wei Xian zhuan* [A Han-dinasztia Története, 73. fejezet: Wei Xian életrajza].
- HS 94a** – Ban Gu: *Hanshu, Xiongnu zhuan shang* [A Han-dinasztia Története, 94. fejezet, 1. rész: A xiongnuk története]
- HS 94b** – Ban Gu: *Hanshu, Xiongnu zhuan xia* [A Han-dinasztia Története, 94. fejezet, 2. rész: A xiongnuk története].
- HS 96** – Ban Gu: *Hanshu, Xiyu zhuan* [A Han-dinasztia Története, 96. fejezet: A Nyugati területek története].
- SJ 110** – Sima Qian: *Shiji, Xiongnu liezhuan* [Történeti feljegyzések, 110. fejezet: A xiongnuk története].
- QHJ 15** – Xun Yue: *Qian Hanji, Xiaowu huangdi ji* [A Korai-Han feljegyzései 15. fejezet: Xiaowu császár feljegyzései]
- ZZTJ** – Sima Guang: *Zizhi Tongjian, Han Ji, Ganlu yuannian* [A kormányzás története, A Han-dinasztia feljegyzései, 27. fejezet: A ganlu-korszak első éve].

Másodlagos források

- Barfield 1992.** Barfield, Thomas J.: *The Perilous Frontier, Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*. Blackwell, Cambridge and Oxford, 1992.
- Bielenstein 2008a.** Bielenstein, Hans: *The bureaucracy of Han times*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

- Bielenstein 2008b.** Bielenstein, Hans: *Wang Mang, the restoration of the Han dynasty, and later Han*. In D. Twitchett & J. K. Fairbank (szerk.): *The Cambridge History of China: Vol. 1. The Ch'in and Han empires 221 B.C. – A.D. 220* (pp. 103–222). Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Crespigny 2018.** Crespigny, Raf de: *Northern Frontiers: The Policies and Strategy of the Later Han Empire*. Australian National University Press, Canberra, 2018.
- Csornay 2007.** Csornay Katalin: *Négy égtájon barbár csillag ragyog: Az ázsiai hunok a kínai forrásokban*. László Gyula Történelmi és Kulturális Egyesület, Budapest, 2007.
- Di Cosmo 2004.** Di Cosmo, Nicola: *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Di Cosmo 2013.** Di Cosmo, Nicola: *Aristocratic elites in the Xiongnu Empire as seen from historical and archeological evidence*. In J. Paul (szerk.): *Nomad Aristocrats in a World of Empires*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 2013. 23–54.
- Esin & O'Sullivan 2025.** Esin, Y., & O'Sullivan, R.: Xiongnu rulers' residences in the historical records of the Han dynasty. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 68 (2025) 1. sz. 121–160. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685209-12341640>
- Golden 2011.** Golden, Peter B.: *Studies on the peoples and cultures of the Eurasian steppes*. Editura Academiei Române, București, 2011.
- Gumilev 1998.** Gumilev, L. N.: *Istorija naroda Khunnu*. Institut DI-DIK, Moskva, 1998.
- Ishjamts 1996.** Ishjamts, N.: *Nomads in eastern Central Asia*. In J. Harmatta (szerk.): *History of civilizations of Central Asia: Volume II, The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. UNESCO Publishing, Paris, 1996. 151–170.
- Lin 1986.** Lin Gan: *Xiongnu tongshi*. Xinhua, Beijing, 1986.
- Lin 2007.** Lin Gan: *Xiongnu shi*. Neimenggu Renmin Chubanshe, Huhehaote, 2007.

- Loewe 2000.** Loewe, Michael: *A biographical dictionary of the Qin, Former Han and Xin periods (221 BC–AD 24)*. Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004490253>
- Miller 2014.** Miller, Bryan K.: Xiongnu “kings” and the political order of the steppe empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 57. (2014) 1. sz. 1–43. DOI: <https://doi.org/10.1163/15685209-12341340>
- Psarras 2004.** Psarras, Sophia-Karin: *Han and Xiongnu: A reexamination of cultural and political relations (II)*. *Monumenta Serica*, 52. (2004) 37–93. DOI: <https://doi.org/10.1080/02549948.2004.11731409>
- Pulleyblank 1999.** Pulleyblank, Edwin G.: *The peoples of the steppe frontier in early Chinese sources*. *Migrációs téma*, 15. (1999) 1–2. sz. 35–61.
- Strassberg 2002.** Strassberg, Richard E.: *Chinese bestiary: Strange creatures from the mythic world*. University of California Press, Berkeley, 2002. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520922785>
- Twitchet & Fairbank 2008.** Twitchet Denis C. & Fairbank John K.: *Han Weights and Measures*. In Denis Twitchett & John K. Fairbank (szerk.): *The Cambridge History of China Vol.1. The Ch'in and Han Empires 221 B.C. – A.D. 220*. Cambridge University Press, Cambridge 2008. xxxviii.
- Yü 1967.** Yü Ying-Shih: *Trade and Expansion in Han China: A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*. University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1967. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520327962>
- Yü 2008.** Yü Ying-Shih: *The Hsiung-nu*. In Denis Sinor (szerk.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 118–150. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521243049.006>